

## ՆՈՐ ՓԱՍՏԵՐ ՇՈՒՇԻՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

**Բանալի բառեր՝** Շուշի, բողոքական քարոզիչներ, Բագելի Ավետարանական քարոզչական ընկերություն, Ս. Էջմիածնի Սինոդ, առաջին հրատարակություն, տպարան, գրքույկ, գրաքննություն:

Շուշիում տպագրության սկզբնավորումը պայմանավորված էր Շվեյցարիայի Բագել քաղաքի Ավետարանական քարոզչական ընկերության գործունեությամբ<sup>1</sup>: Դեռևս 1827 թ. աշնանը բողոքական քարոզիչները ձեռք էին բերել տպագրական մեքենա և անհրաժեշտ տպագրական հումք, իսկ արդեն նույնմբեր ամսին Շուշի էր ժամանել ազգությամբ չերքեզ երիտասարդ Հովհաննես Աբերկրոմբին (John Abercrombie), որը բողոքական քարոզիչների տպարանում պետք է աշխատեր որպես տպագրիչ<sup>2</sup>:

Շուշիում տպարանի բացումը կապված էր 1827 թ. կեսերին բողոքական քարոզիչների հիմնած<sup>3</sup> հայկական կանոնավոր ուսումնարանի գործունեության հետ, որի առնչությամբ նրանք ի սկզբանե նշում էին դասագրքերին վերաբերող որոշ դժվարություններ: Մասնավորապես, ուսումնարանի ապագա հաջողությունները պայմանավորում էին որակյալ և մատչելի դասագրքերի առկայությամբ, քանի որ գրաբարով տպագրված դասագրքերը դժվարամատչելի էին սաների համար: Ուստի նպատակահարմար էին համարում եղած հայերեն գրքերից կազմել և խմբագրել նոր հրատարակություններ, որոնք հասկանալի կլինեին ուսումնարանի սաներին: Այս մտահոգությունները հաշվի առնելով բողոքական քարոզիչները մատչելի դասագրքերի պատրաստման հանձնարարականներ տվեցին քարոզիչներ Ավգուստ Հայնրիխ Դիտրիխին (August Heinrich

<sup>1</sup> Բագելյան բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիում հաստատման և տպարանի հիմնադրման մասին մանրամասն խոսել ենք մեր նախորդ հոդվածում, տե՛ս Ս. Պետրոսյան, «Շուշիում բագելյան բողոքական քարոզիչների հաստատումը և տպարանի հիմնադրումը», *Եվրոպական համալսարան*, Երևան, 2019, № 10 (02), էջ 372-384:

<sup>2</sup> *Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions-und Bibelgesellschaften*, Vol. 13, Bzel, 1828, S. 421, 424 (այսուհետ՝ *Evangelisches Missions-Magazin*).

<sup>3</sup> *Акты собранные Кавказскою Археологическою Коммиссіею, подъ редакціею А. Д. Берже*, Томъ VII, Тифлисъ, 1878, с. 309 (այսուհետ՝ *АКАК*).

Dittrich) և Քրիստոֆ Ֆրիդրիխ Հասսին (Christoph Friedrich Haas)<sup>4</sup>, որոնք 1827 թ. տարեվերջին ձեռնամուխ եղան այդ գործին<sup>5</sup>:

Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին մինչ օրս սուղ տեղեկություններ են հայտնի, իսկ եղածներն էլ թերի են ու կարոտ հավելյալ ուսումնասիրությունների: Այսպես, առաջին գրքի մասին մեզ հայտնի ամենավաղ հիշատակությունը հանդիպում ենք Լեոյի աշխատության մեջ<sup>6</sup>: Լեոն, խոսելով բողոքական քարոզիչների հրատարակած գրքերի մասին, որպես Շուշիի տպարանի առաջին հրատարակություն՝ հիշատակում է «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» աշխատությունը (1828 թ.)<sup>7</sup>:

Շուշիի տպագրության պատմության հաջորդ ուսումնասիրողները կրկին հիշատակում են «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»-ը՝ որպես առաջին տպագիր գիրք՝ հավանաբար հիմք ընդունելով Լեոյի հայտնած տեղեկությունը<sup>8</sup>: Հետաքրքրական է, որ Ռաֆայել Իշխանյանը, խոսելով Շուշիի տպագրության մասին, «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» աշխատությունը ներկայացնում է որպես «մեզ հասած առաջին գիրքը»<sup>9</sup>: Չունենալով արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ Շուշիում

<sup>4</sup> Դեռևս 1825 թ. Դիտրիխը և Հասսը մեկ տարով մեկնել էին Մոսկվա՝ Լազարյան նեմարանում հայերեն սովորելու և հայոց պատմությունն ու մշակույթը ուսումնասիրելու համար: Քարոզիչներ Լազարյան նեմարանում հայոց լեզվին տիրապետեցին Միխայել ծ. վ. Սալյան-թյանցի ուսուցչությամբ (տե՛ս Thomas S. R. O'Flynn, *The Western Christian Presence in the Russias and Qājār Persia c. 1760–c. 1870*, Boston, 2017, p. 486-487): Հ. Դուկասյանցն իր հերթին հաղորդում է, որ Դիտրիխը Մոսկվայում Միխայել ծ. վ. Սալյանթյանցի մոտ գրաբար էր սովորել, իսկ Հասսն էլ հմտացել էր Ղարաբաղի հայերեն գավառաբարբառի մեջ (տե՛ս Հ. Դուկասյանց, *Բողոքականութիւն Կովկասու հայոց մէջ (պատմական նիւթեր)*, Թիֆլիս, 1886, էջ 3, 8):

<sup>5</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 13, 1828, S. 439.

<sup>6</sup> Բողոքական ֆարոգիների մասին հիմնական տեղեկությունները հաղորդում է Լեոն իր՝ «Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» աշխատության մեջ: Այն պատրաստելիս՝ որպես առաջնային սկզբնաղբյուրներ նա օգտագործել է իր ձեռքի տակ եղած արխիվային փաստաթղթերը, տպագիր մամուլն ու զբերք, ինչպես նաև Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի հավաքագրած վավերագրերի («Акты, собранные Кавказской археографической комиссией») հատորները:

<sup>7</sup> Լեո, *Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի 1838-1913*, Թիֆլիզ, 1914, էջ 93:

<sup>8</sup> Գ. Լեոնյան, *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը*, պատմական տեսության սկզբից մինչև XX դարը, Երևան, 1946, էջ 231, Ս. Ավագյան, *Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828-1920)*, Երևան, 1989, էջ 20, Մ. Հարությունյան, *Արցախի պարբերական մամուլի պատմությունից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1874-2009 թթ.)*, պատմամեթոդական ներածությամբ, ծանոթագրություններով և մեկնաբանություններով, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 31: Հայ գրքի մատենագիտության Բ. հատորի ցանկերում նշվում է, որ Շուշիում 1828 թվականին տպագրվել է ընդամենը մեկ գիրք՝ «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»-ը, տե՛ս Հ. Դավթյան, *Հայ Գիրքը 1801-1850 թվականներին (մատենագիտություն)*, Երևան, 1967, էջ 160, նկարագրության Հ<sup>մբ</sup> 621:

<sup>9</sup> Ռ. Իշխանյան, *Հայ գիրքը 1512-1920*, Երևան, 1981, էջ 112:

տպագրված առաջին տպագիր աշխատության մասին՝ նա խոստովել է «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»-ը ներկայացնել որպես Շուշիի առաջին հրատարակություն:

Լեոն, սակայն, նույնությամբ վերարտադրում է «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքույկի (1828 թ.) անվանաթերթը, ուստի նա ձեռքի տակ ունեցել է այդ հրատարակությունը, որն այժմ Հայաստանի ազգային գրադարանի անձեռնմխելի գրականության բաժնում պահվող երեք օրինակներից մեկն է՝ Լեոյի հավաքածուում<sup>10</sup>: Այդուհանդերձ, Լեոն որևէ աղբյուր չի հիշատակում՝ ի հաստատումն իր այն տեսակետի, որ դա Շուշիում տպագրված առաջին գիրքն է: Հնարավոր է նա առաջնորդվել է այն հանգամանքով, որ բողոքական քարոզիչների հրատարակած իր ունեցած մյուս գրքերի շարքում այս գրքույկն ունեցել է ամենավաղ տարեթիվը<sup>11</sup>: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Լեոն այս խնդրին հպանցիկ է անգրադարձել, քանի որ այն անմիջական առնչություն չի ունեցել իր՝ «Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի» աշխատության բուն թեմայի հետ:

Ուսումնասիրելով Շուշիի բողոքական քարոզիչների 1827-1835 թթ. Բագելում գերմաներենով հրատարակած պաշտոնական զեկուցագրերը և հաշվետվությունները՝ բավական կարևոր տեղեկություններ ենք ստանում Շուշիի տպարանի առաջին հրատարակությունների մասին:

Այսպես, 1828 թ. քարոզիչների մի զեկուցագրում կարդում ենք, որ նույն թվի փետրվարի 22-ին տպագրիչ Աբերկրոմբին, որը մինչ այդ հասցրել էր ձեռք բերել հայերենի նվազագույն գիտելիքներ<sup>12</sup>, այնքան էր հմտացել տպագրական գործում, որ քարոզիչները նրան վստահեցին աշխարհաբարով տպագրել «Լեւոն քարոզը» (Մատթեոսի Ավետարանի Ե. է. գլուխները՝ Քրիստոսի խրատներով) գրքույկը<sup>13</sup>: Դրանից մի քանի օր առաջ Դիտրիխը Նոր Կտակարանի<sup>14</sup> Կոստանդնուպոլսի արևմտահայերեն աշխարհաբարից<sup>15</sup> արևելահայերենի փոխադրու-

<sup>10</sup> Թ. Աղայան, Ժ. Եգանյան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանի գրքային ունեցվածքի զարգացման հեռանկարները, Երևան, 1979, էջ 21-22:

<sup>11</sup> Լեոյի հիշյալ հավաքածուում պահպանվում են նաև բողոքական ֆարոգիչների՝ Շուշիում և Մոսկվայում հրատարակած այլ գրքեր:

<sup>12</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 13, 1828, S. 441.

<sup>13</sup> Գրքույկը (ֆրանս.՝ brochure, բրոշյուր) ոչ մեծ ծավալի՝ 5-48 էջանոց տպագիր աշխատանք է (տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 239):

<sup>14</sup> Բողոքական ֆարոգիչների 1832 թ. զեկուցագրերում կարդում ենք, որ իրենց մոտ եղել են և՛ Կոստանդնուպոլսի աշխարհաբարով (փարիզյան), և՛ գրաբարով (վենետիկյան) Նոր Կտակարանի օրինակներ, որոնք ֆարոգիչներն ստանում էին Բրիտանական Աստվածաշնչյան քննկերության օժանդակությամբ, տե՛ս *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 17, 1832, S. 448-449:

<sup>15</sup> Խոսքը վերաբերում է Փարիզում 1825 թ. Հովհաննես Զոհրաբյան-Կոստանդնուպոլսեցու աշխատասիրությամբ հրատարակված Նոր Կտակարանին, որի անվանաթերթին գրված է.

թյուն էր սկսել, ինչպես նաև ձեռնամուխ էր եղել Մատթեոսի Ավետարանի փոխադրությունը գրաբարից տեղական բարբառի<sup>16</sup>: Այդ փոխադրությունները Դիտրիխը նախատեսում էր սրբագրել քարոզիչների հայկական կանոնավոր ուսումնարանի առաջին ուսուցիչ Նազարյանի (*Nassarean*) օգնությամբ<sup>17</sup>:

Նույն տարվա մարտի 15-ին «Լերան քարոզի» տպագրությունը հաջողությամբ ավարտին էր հասցվել, և ինչպես կարդում ենք զեկուցագրերում, այդ փորձնական տպագրությունը գոհացուցիչ արդյունք էր ապահովել<sup>18</sup>: Սա բողոքական քարոզիչներին՝ Շուշիում իրականացրած առաջին հրատարակչական փորձն էր, այն էլ՝ արևելահայերեն փոխադրությամբ, որի մատչելիությունը ստուգելու համար նրանք հանդիպումներ էին կազմակերպում տեղի բնակիչների հետ: Քարոզիչներն ուրախությամբ արձանագրում էին, որ գրքի լեզուն տեղի հայ բնակչության համար միանգամայն ընկալելի էր<sup>19</sup>:

Վերը նշեցինք, որ Դիտրիխն սկսել էր արևմտահայերենից արևելահայերենի փոխադրել Նոր Կտակարանը: Ուստի տրամաբանական է, որ նա իր առաջին հրատարակությունը պետք է սկսեր «Լերան քարոզից», որն արդեն գոյություն ուներ արևելահայերենով, ծավալով փոքր էր, իսկ բովանդակությամբ՝ առաջնային:

Բողոքական քարոզիչների 1829 թ. զեկուցագրերում պահպանված է Շուշիի տպարանի նախորդ տարվա հրատարակությունների ցանկը՝ չորս անուն. տրված են յուրաքանչյուրի վերնագրի և տպաքանակի մասին տեղեկություններ գերմաներենով, իսկ էջերի քանակը չի նշվում<sup>20</sup>: Այդ ցանկը գլխավորում է «Լերան քարոզը», որը փորձնական տպագրություն է եղել՝ 50 օրինակ տպաքանակով: 1832 թ. զեկուցագրերում քարոզիչները հիշատակում էին հայերեն գրքերի մեկ այլ ցանկ, որում առկա գրքերը մասամբ վաճառվել էին, մասամբ էլ՝ անվճար բաժանվել աղքատներին և դպրոցականներին: Այս երկրորդ ցանկում կրկին կարդում ենք «Լերան քարոզը» գրքույկի մասին. նշված է նաև ծավալը (15 էջ)<sup>21</sup>:

«Ըստ հարազատ գաղափարի Հայկականս նախնի թարգմանութեան. հանդերձ առնօրեորութեամբ հաատարիմ նկարագիր բացայայտութեան՝ յերիւելոյ ի մերս հասարակաց անխառն բարբառ»:

<sup>16</sup> Հետագա զեկուցագրերից տեղեկանում ենք, որ Մատթեոսի Ավետարանի արևելահայերեն թարգմանությունը կատարվել է Արարատյան (Երևանի) բարբառով (տե՛ս *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 14, 1829, S. 373, Vol. 15, 1830, S. 402):

<sup>17</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 13, 1828, S. 479, 420. Ի դեպ, քարոզիչներն իրենց հետագա գործունեության ընթացքում ինչպես հայերենով, այնպես էլ տարածաշրջանի այլ լեզուներով կատարած թարգմանությունները պարտադիր կերպով մի քանի անգամ վերանայում էին, իսկ հնարավորության դեպքում ֆինանսավորում էին գիտակ անձանց հետ (տե՛ս *The Western Christian Presence in the Russias and Qājār Persia...*, p. 516):

<sup>18</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 13, 1828, S. 482.

<sup>19</sup> Նույն տեղում, էջ 485:

<sup>20</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 14, 1829, S. 439.

<sup>21</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 17, 1832, S. 415.

Շուշիում տպագրված «Լերան քարոզը» գրքույկը հիշատակվում է նաև բողոքական մեկ այլ ամսագրում, ուր նշված է, որ Բաղդադում այդ գրքույկից օրինակներ են ստացել Շուշիից: Խոսվում է նաև գրքույկի լեզվական առանձնահատկությունների մասին, ինչից իմանում ենք, որ այն տպագրվել է աշխարհաբարով՝ փոխարինելով «հին լեզվին», այսինքն՝ գրաբարին<sup>22</sup>: Բանն այն է, որ քարոզիչ Կարլ Գոթլիբ Պֆանդերը (Carl Gottlieb Pfander) 1831 թ. ճանապարհորդելիս այցելել է նաև Բաղդադ՝ իր հետ տանելով հայերեն մի շարք հրատարակություններ<sup>23</sup>: Չնայած մեր երկարատև պրպտումներին՝ հնարավոր չեղավ այս գրքույկի որևէ օրինակ գտնել:

1828-1830 թթ. Շուշիում բողոքական քարոզիչների տպագրած՝ մեզ հասած գրքերի անվանաթերթերին հիշատակված են եփրեմ Ա. Զորագեղցի կաթողիկոսի (1809-1830) և տպագրությունն արտոնող՝ Վրաստանի (և այլոց) թեմի առաջնորդ՝ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու անունները, իսկ 1832-1833 թթ. նրանց տպագրած՝ մեզ հայտնի գրքերի անվանաթերթերին՝ Հովհաննես Ը. Կարբեցի կաթողիկոսի (1831-1842) և տպագրությունն արտոնող՝ Աղվանից (Գանձասարի) թեմի առաջնորդ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Զալալյանի անունները:

Իսկ ինչո՞ւ 1828-1830 թթ. Շուշիում տպագրված գրքերի համար անհրաժեշտ էր թույլտվություն ստանալ Վիրահայոց թեմի առաջնորդից: Պատճառն այն է, որ այդ ժամանակահատվածում Ներսես Աշտարակեցին զբաղեցնում էր Այսրկովկասի ռուսահպատակ ամբողջ հայույթյան հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը<sup>24</sup>: 1815 թ. ցարական կառավարությունը Ամենայն հայոց կաթողիկոսության միջնորդությամբ լուծարել էր Աղվանից կաթողիկոսությունը՝ փոխարենը հաստատելով մետրոպոլիտություն<sup>25</sup>: 1828 թ. Սարգիս Բ. մետրոպոլիտի մահից հետո մոտ երկու տարի Գանձասարի աթոռը թափուր է մնացել: Արցախի ժողովրդի և մելիքների խնդրանքով Բաղդասար եպիսկոպոսը կանչվեց էջմիածին, ուր 1830 թ. եփրեմ կաթողիկոսը նրան կարգեց մետրոպոլիտ՝ վստահելով Աղվանից հայոց թեմի առաջնորդությունը<sup>26</sup>:

Այսրկովկասում պաշտոնապես գրաքննություն սկսեց իրականացվել Ռուսական կայսրության լուսավորության նախարարին ուղղված՝ նիկոլայ I ցարի

<sup>22</sup> Groves Anthony Norris, *Journal of a Residence at Bagdad, During the Years 1830 and 1831*, London, 1832, pp. 2, 211.

<sup>23</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 17, 1832, S. 441.

<sup>24</sup> ԱԵ, նշվ. աշխ., էջ 114:

<sup>25</sup> Հ. Սվազյան, «Աղվանից կաթողիկոսություն», «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 43:

<sup>26</sup> Գ. Տե 3ովհաննիսեանց, «Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Զալալեանցի համառոտ կենսագրություն», Փորձ, Տիֆլիս, 1880, մայիս (№ 5), էջ 156:

1837 թ. դեկտեմբերի 23-ի Հ<sup>մ</sup> 10828 հրամանագրով, ըստ որի՝ Թիֆլիսում տեղական լեզուներով հրատարակված գրքերի գրաքննությունը ենթարկվելու էր Վրաստանի, Կովկասի և Անդրկովկասի երկրամասերի գլխավոր կառավարչի գրասենյակին<sup>27</sup>: Միայն 1844 թ. սեպտեմբերի 16-ին Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարչապետը Ս. Էջմիածնի Սինոդին հղած գրությամբ պահանջեց տեղեկություններ հաղորդել, թե ո՛ւմ վճռով է հիմնվել Շուշիի տպարանը, և թե Սինոդը ի՛նչ հիմնավորմամբ է թույլատրել այնտեղ գրքեր տպագրել<sup>28</sup>: Փաստորեն, Շուշիում տպագրվող գրքերի նկատմամբ պաշտոնական ընթացակարգով գրաքննություն հաստատելու առաջին փորձն էր դա:

Ըստ այդմ էլ՝ Շուշիում գրքերի հրատարակության համար բողոքական քարոզիչները պետք է նախապես ստանային Ներսես Աշտարակեցու արտոնությունը, ինչն իրենից ենթադրում էր հոգևոր գրաքննություն, որն էլ պահանջվում էր ցարական օրենքներով<sup>29</sup>: Այս դեպքում հարց է ծագում, թե Ներսես Աշտարակեցին ի՛նքն էր տեղում վճռում, թե՞ իր հերթին դիմում էր Էջմիածին՝ եփրեմ Ա. կաթողիկոսին կամ Մայր Աթոռի Սինոդին, որն այդ ժամանակ կոչվում էր «Բարձրագույն խորհրդարանի սուրբ ժողով»: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Ներսես Աշտարակեցին 1822 թվականից միաժամանակ զբաղեցնում էր Մայր Աթոռի «հոգևորական գործերի ծայրագույն կառավարչի» պաշտոնը<sup>30</sup> և եփրեմ կաթողիկոսի գահակալության շրջանում վայելում էր նրա բարձր վստահությունը<sup>31</sup>, չի բացառվում, որ նա միանձնյա կարող էր արտոնել Շուշիում գրքերի տպագրությունը: Մեր այս ենթադրությունն առավել հիմնավոր է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Շուշիում 1830 թ. աշխարհաբար արևելահայերենով Մատթեոսի Ավետարանի տպագրության արտոնության ուղագման և Նոր Կտակարանի տպագրության թույլտվությունն ստանալու համար Էջմիածին այցելած բողոքական մեկ այլ քարոզչի՝ Ֆելիցիան-Մարտին ֆոն Ջարեմբայի (Felician-Martin von Zarembo) գեկուցագրին: Նա ի մասնավորի նշում է, որ այդ հարցով հանդիպում է ունեցել նաև Սինոդի քարտուղարի հետ, որն էլ իրեն փոխանցել է, թե մինչ այդ

<sup>27</sup> Полное собрание законов Российской Империи, собрание второе, том XII, отделение второе, Санкт-Петербург, 1838, с. 1034-1035; **Н. Патрушева**, «История цензурных учреждений в XIX – начале XX века», Книжное дело на Северном Кавказе: История и современность, сборник статей, вып. 2, Краснодар, 2004, с. 171.

<sup>28</sup> Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Ի., Էջմիածին, 2019, էջ 413:

<sup>29</sup> *The Western Christian Presence in the Russias and Qājār Persia...*, p. 530.

<sup>30</sup> **Ա. Երիցեանց**, Պօլօժենիէի ծագումը եւ սինոդի բացումը (1836-37), Բաբու, 1896, էջ 47 [9]:

<sup>31</sup> «Բնականապէս վարչութեան բոլոր ղեկավարութիւնը մնաց Ներսէսի ձեռքին, մանաւանդ որ միաբանաց մէջ ոչ ոք կար նորա չափ ժիր և համնարաւոր: Այնուհետև եփրեմը միայն անուանով էր կաթողիկոս, իսկ ամէն բան գործում էր Ներսէսը, թէև ի դիմաց և լաւուն հալրապետի» (**Ա. Երիցեանց**, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899 թ.), Բ. Ա. (1824-1850 թ.), վեց պատկերով, Թիֆլիզ, 1898, էջ 9):

կաթողիկոսական փոխանորդ և հոգևոր գործերի ծայրագույն կառավարիչ ներսես արքեպիսկոպոսն էր ամեն ինչ թիֆլիսում վճռում, իսկ ալժամ արդեն՝ Սինոդը: Զարեմբան նաև ավելացնում է, որ շատ տհաճ ու հիասթափեցնող կլինեք, եթե չուրաքանչյուր հարցի լուծումը թողնվեր էջմիածնի հայեցողությանը, ինչն ուշացումների պատճառ կհանդիսանար<sup>32</sup>:

Ուշագրավ է, որ երբ 1828 թ. հոկտեմբերի կեսերից ներսես Աշտարակեցին աքսորված էր և գտնվում էր Քիշնևում<sup>33</sup>, Մայր Աթոռի «Բարձրագույն խորհրդարանի սուրբ ժողովը» Մատթեոսի Ավետարանի տպագրության արտոնության կարևոր դիմումի պատասխանը վերապահել էր «հոգևորական գործերի ծայրագույն կառավարիչ» ներսես Աշտարակեցուն: Վերջինիս 1829 թ. հոկտեմբերի 7-ի նամակից հայտնի է դառնում, որ նա առարկություն չունեք վերոհիշյալ խնդրանքի առնչությամբ՝ բացատրելով, որ անգամ աշխարհիկ իշխանությունները դժվար թե կարողանան արգելել նման նախաձեռնությունը, ուր մնաց թե եկեղեցին, որ նման իշխանություն չունի: Բացի դրանից՝ ներսես Աշտարակեցին մտավախություն է ունեցել, որ քարոզիչներին մերժելու դեպքում Հայ եկեղեցին կարող էր անցանկալի տպավորություն թողնել: Ուստի պատասխանը եղավ այն, որ «պատրիարքական կառավարությունը», այսինքն՝ Մայր Աթոռը, վնասակար պիտի չհամարի թարգմանության գաղափարը, քանի որ նախկինում արդեն իսկ Սուրբ Գիրքը տարբեր լեզուներից հայերեն թարգմանելու ավանդույթ է եղել<sup>34</sup>:

Փաստորեն, ներսես Աշտարակեցու դիրքորոշումից կարելի է եզրակացնել, որ նա փորձում էր խուսափել աշխարհիկ իշխանությունների հետ հնարավոր խնդիրներ ունենալուց, քանի որ տարածաշրջանում բողոքական քարոզիչներն իրենց կրթական և տպագրական գործունեությունն իրականացնելու համար Յարական Ռուսաստանի պատկան մարմիններից պաշտոնական թույլտվություն էին ստացել՝ վայելելով նրանց հովանավորությունը<sup>35</sup>:

Հակառակ ներսես Աշտարակեցու բարեհաճ դիրքորոշման՝ Շուշիում արևելահայերենով Ավետարանի տպագրությունն այդպես էլ հաջողություն չունեցավ, քանի որ էջմիածնի ղեկավարությունը, տեղի տալով որոշ եկեղեցականների հրահրած հակաբողոքական տրամադրություններին, ի վերջո չտվեց իր համաձայնությունը: Ավելի ուշ բողոքական քարոզիչներին հաջողվեց Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տպարանում իրականացնել սույն տպագրությունը, որի թույլտվությունը տվել էր էջմիածնի ուսյալ միաբան Միքայել Ժ. Վ. Սալլանյանը: Վերջինս այդ օրերին Լազարյան ճեմարանի կրոնոսույցն ու հայոց լեզվի

<sup>32</sup> Evangelisches Missions-Magazin, Vol. 16, 1831, S. 474.

<sup>33</sup> В. Тунян, Католикос Всех Армян Персес V Аштаракецы – “Защитник отечества”, Св. Эчмиадзин, 2012, с. 134.

<sup>34</sup> Արխատկե Եպիսկոպոս Սեդրակեան, Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 226-227:

<sup>35</sup> Ս. Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 372-384:

ուսուցիչն էր և ռուս պետական մարմինների կողմից լիազորված էր գրաքննելու հայկական եկեղեցական գրքերը<sup>36</sup>:

Ինչպես վերևում նշեցինք, Ներսես Աշտարակեցին 1828 թ. հոկտեմբերի կեսերից գտնվում էր աքսորի մեջ՝ 1828 թ. օգոստոսի 6-ին հեռացած լինելով Թիֆլիսից<sup>37</sup>: Հեռավոր Քիշնևում նա նամակագրական կապով շարունակում էր զբաղվել նաև Վրաստանի և այլ թեմերի գործերով<sup>38</sup>, իսկ արդեն 1830 թ. ապրիլի 23-ին կայսերական հրամանով նշանակվեց Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի նորաստեղծ թեմի հոգևոր առաջնորդ (մինչ այդ միայն Բեսարաբիայի առաջնորդն էր): Մինչև 1830 թ. սեպտեմբերի 17-ը Վրաստանի թեմի նոր առաջնորդ պաշտոնապես չէր հաստատվել<sup>39</sup>: Ուստի միանգամայն բնական է, որ Շուշիում մինչև 1830 թ. ներառյալ տպագրված գրքերի անվանաթերթերին<sup>40</sup> դարձյալ կարդում ենք՝ «Հրամանաւ... Ներսիսի... Արհիեպիսկոպոսի և վիճակաւոր առաջնորդի ամենայն հայոց Վրաստանի և այլոց»: Սա նշանակում է, որ, թեև աքսորի մեջ, Ներսես Աշտարակեցին միաժամանակ զբաղվում էր Մայր Աթոռի զանազան գործերով, իսկ Սինոդն էլ, իր հերթին, մանրամասն և ընդարձակ տեղեկություններ էր հաղորդում նրան՝ որպես հոգևոր գործերի ծայրագույն կառավարչի<sup>41</sup>:

Բողոքական քարոզիչները չափազանց բարձր են գնահատել Ներսես Աշտարակեցու գործունեությունը, հատկապես՝ դպրոցաշինության ասպարեզում: Հետաքրքրական է այն իրողությունը, որ Բագել ուղարկած զեկուցագրերում նրանք շատ բարձր կարծիք են հայտնել նաև եփրեմ կաթողիկոսի մասին: Վերջինս էլ, իր հերթին, քարոզիչներին ընդունել է բարեկամաբար՝ նրանց տալով իր օրհնությունը<sup>42</sup>: Նույնը վկայում է նաև Լեոն՝ նշելով, որ հայ հոգևորականները սկզբում բարեհաճ վերաբերմունք են դրսևորել բողոքական քարոզիչների նկատմամբ: Ավելին՝ «եփրեմ կաթողիկոսը 1827-ին և Ներսէս Աշտարակեցին 1824-ին շատ խանդավառ ցանկութիւններով խրախուսել էին նրանց»<sup>43</sup>: Կարևոր է նշել, որ քարոզիչների կրթական և հրատարակչական գործունեությանը Ներսես Աշտարակեցու բերած նպաստի մասին տեղեկություններ ենք կարդում նաև նորագույն սովորածավալ մի աշխատության մեջ<sup>44</sup>:

<sup>36</sup> Ե. Շահազիզ, «Միփայել վարդապետ Սալլանթյան», *էջմիածին*, 1946, փետրվար-մարտ, էջ 41:

<sup>37</sup> Ա. Երիցեանց, Պատմություն 75-ամեայ գոյության Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցի..., էջ 168:

<sup>38</sup> Պատմական քաղաքներ, պրակ հինգերորդ, Յովհաննէս Լ. կաթողիկոս, մասն I, կազմեց Եղիշէ ա. ք. Գեղամեանց, (արտատպւած «Հովիտ» շաբաթաթերթից), Բագու, 1911, էջ 431-432:

<sup>39</sup> Ա. Երիցեանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX-րորդ դարում, մաս Ա. (1800-1832 թ.), Թիֆլիզ, 1894, էջ 573, 596:

<sup>40</sup> 1830-1831 թթ. Շուշիում տպագրվել է միայն «Յովսէփ վարդապետ Արցախեցու համառօտ բառ գիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառ» աշխատությունը:

<sup>41</sup> Ա. Երիցեանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք..., էջ 525:

<sup>42</sup> Evangelisches Missions-Magazin, Vol. 13, 1828, S. 420.

<sup>43</sup> Լեո, նշվ. աշխ., էջ 93-94:

<sup>44</sup> The Western Christian Presence in the Russias and Qājār Persia..., p. 503.

Բնական է, որ քարոզիչներն իրենց առաջին հրատարակությունները պիտի սկսեին հենց Ներսես Աշտարակեցու աջակցությամբ: Մեր կարծիքով, այսկերպ նրանք ոչ միայն դյուրացնում էին տպագրության համար արտոնության ձեռքբերումը, այլև դիվանագիտորեն սիրաշահելով Ներսես Աշտարակեցուն՝ ճանապարհ էին հարթում իրենց հետագա գրքերի տպագրության համար:

Բողոքական քարոզիչները տարածաշրջանում գործունեություն ծավալելիս փորձում էին բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել ոչ միայն հայ հոգևոր բարձրագույն ղեկավարության, այլև ոչ քրիստոնյա առաջնորդների և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ՝ խուսափելով արհեստական խոչընդոտներից:

Այսպես, 1828 թվականի զեկուցագրերում քարոզիչները նշում էին, որ նույն տարում իրենք լավ հարաբերությունների մեջ են եղել տարածաշրջանի հոգևոր իշխանությունների հետ, և դրա շնորհիվ վերջիններս որևէ կերպ չեն խանգարել իրենց աշխատանքներին: Քարոզիչները նաև հիշատակում էին, որ 1828 թ. հայկական գրքերի տպագրության արտոնության հարցում որոշակի ձգձգումներ են եղել, որոնք բացատրում էին այդ հրատարակությունների գրաքննությունն իրականացնող հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչների՝ մասնագիտական հմտության պակասով: Այդուհանդերձ, հոգևոր իշխանության կողմից հուսադրող քայլեր արվել են՝ տպագրական գործը հաջողությամբ պսակելու համար<sup>45</sup>:

Վերադառնալով «Լերան քարոզը» գրքույկին՝ չենք բացառում, որ այն այդպես էլ չի ուղարկվել Թիֆլիս՝ տպագրության արտոնություն ստանալու նպատակով: Բողոքական քարոզիչներին ավելի ուշ գրած մեկ այլ զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ 1829 թ. տպագրության նպատակով Թիֆլիս են ուղարկել գրաբար և աշխարհաբար հատվածներ պարունակող մի աշխատություն, որը դեռևս 1825 թ. միայն գրաբարով տպագրվել էր Ներսիսյան դպրոցի տպարանում<sup>46</sup>:

Քարոզիչները մինչև անգամ մտավախություն են ունեցել, որ տվյալ աշխատությունը կարող էր տպագրության թույլտվություն չստանալ, քանի որ նրանում առկա էին նաև աշխարհաբար հատվածներ<sup>47</sup>: Մինչդեռ «Լերան քարոզն» ամբողջությամբ արևելահայերեն աշխարհաբարով էր: Բողոքական քարոզիչների բնութագրմամբ՝ աշխարհաբար հատվածներ պարունակող գրքերի տպագրությունը հետագայում հնարավորություն կտար աշխարհաբարը գործածելու հանրակրթության ասպարեզում: Բացի դրանից՝ 50 օրինակով փորձնական

<sup>45</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 14, 1829, S. 431.

<sup>46</sup> Հաւաճումն աստուածային վկայութեանց յաղագս ամենայն ուսմանց Բիստոնէական հաւատոց. Ժողովեալ ի սուրբ գրոց, և յօրինեալ ըստ կարգին հրահանգի Բիստոնէական վարդապետութեան, որ տպեցաւ ի Տփլիս յամի 1825, [գրաբար և աշխարհաբար], Շուշի, 1829, 184 էջ:

<sup>47</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 15, 1830, S. 401.

տպագրությունը միգուցե վերը նշված ճանապարհով արտոնություն ստանալու անհրաժեշտություն չուներ:

Բողոքական քարոզիչների հետագա տպագրությունների ուսումնասիրությունները հուշում են, որ «Լերան քարոզը» գրքույկը Շուշիում կամ Մոսկվայում<sup>48</sup> չի վերատպվել: Այս հանգամանքը բացատրվում է նաև այն իրողությամբ, որ քարոզիչների գլխավոր խնդիրը արևելահայերենով Մատթեոսի Ավետարանը և Նոր Կտակարանը տպագրելն էր<sup>49</sup>:

1828 թ. տպագրած գրքերի ցանկում «Լերան քարոզը» գրքույկին հաջորդում է «Առաջին կանոն Սաղմոսի» հրատարակությունը: Վերջինիս տպաքանակը նշվում է 300, ինչը խոսուն թիվ է, եթե համեմատենք նախորդ գրքույկի տպաքանակի հետ: Սա նշանակում է, որ Շուշիի տպարանն արդեն կազմակերպված վիճակում էր և իր գործունեությունն իրականացնում էր բնականոն ընթացքով:

«Առաջին կանոն Սաղմոսի» գրքույկը նախատեսված էր որպես դասագիրք կիրառել Շուշիի կանոնավոր ուսումնարանում<sup>50</sup>, քանի որ այն գրաբարի մատչելի ձեռնարկ էր: Այս հրատարակության էջերի քանակի մասին հստակ տեղեկություն չունենք: Գրքույկը Շուշիում ունեցել է երկու վերատպություն՝ 1832 թ. (38 էջ, 1500 տպաքանակով)<sup>51</sup> և 1835 թ. (էջերի քանակը՝ անհայտ, 1200 տպաքանակով)<sup>52</sup>:

Զեկուցագրերում երկրորդ տպագրության մասին քարոզիչներն օգտագործում էին «մեծ» բնորոշումը (այն նշված է գրքույկի էջերի քանակի կողքին), որով տարբերակում էին այն առաջին հրատարակությունից: Նույն մոտեցումն առկա է նաև հաջորդ «Պատմություն Սուրբ Գրոց» գրքի երկրորդ հրատարակության (1832 թ.) դեպքում: Վերջինիս «մեծ» հրատարակության էջերի քանակը 40 է, մինչդեռ առաջին տպագրությանն (1828 թ.) ավելի շատ է (44 էջ): Ուստի կարելի է ենթադրել, որ «Առաջին կանոն Սաղմոսի» գրքույկի առաջին տպագրության (1828 թ.) էջերի քանակը պետք է լինի երկրորդից (38 էջ) պակաս:

Ուշագրավ է, որ Շուշիում տպագրված «Առաջին կանոն Սաղմոսի» գրքույկի երեք հրատարակություններից որևէ մեկն արտացոլված չէ ոչ միայն հայ գրքի մատենագիտական ցանկերում, այլև Շուշիի տպագրության պատմությանն անդրադարձած հետազոտողների ուսումնասիրություններում:

<sup>48</sup> 1830-1840 թթ. բողոքական ֆարզիչներն իրենց գրքերը Մոսկվայում տպագրում էին Լազարյան ճեմարանի տպարանում, որտեղ շարունակեցին ֆարզչական բնույթի որոշ գրքեր տպագրել նաև Շուշիում իրենց գործունեության դադարից հետո (1837 թ.):

<sup>49</sup> Մատթեոսի Ավետարանի (1831) և Նոր Կտակարանի (1834) անվանաթերթերին կարդում ենք՝ «հանդերձ հաւատարիմ բացատրութեամբ ի հասարակաց լեզուի»:

<sup>50</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 18, 1833, S. 473:

<sup>51</sup> Նույն տեղում:

<sup>52</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 21, 1836, S. 460.

Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի հավաքագրած վավերագրերում տեղ գտած Շուշիի բողոքական քարոզիչների 1831 թ. հունիսի 3-ի նամակում նրանք, ի թիվս այլ գրքերի, հիշատակում են նաև այս գրքույկը՝ որպես սաների համար իրենց պատրաստած հրատարակություն<sup>53</sup>:

Շուշիում հրատարակված «Առաջին կանոն Սաղմոսի» գրքույկի որևէ օրինակի երկարատև ուղևորների շնորհիվ պարզեցինք, որ 1825 թ. Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի տպարանում տպագրվել էր նույնանուն մեկ այլ գրքույկ, որի՝ մեզ հայտնի միակ օրինակի անվանաթերթը պահվում է ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հիմնարար գիտական գրադարանում<sup>54</sup> և այն սխալմամբ կցված է 1846 թ. էջմիածնում տպագրված Սաղմոսարանի բնագրին: Չնայած 1825 թ. սույն գրքույկը հնարավոր չեղավ գտնել, սակայն անվանաթերթն աներկբայորեն վկայում է նրա գոյության մասին: Այս հրատարակությունը հիշատակում է նաև Պիոն Հակոբյանը՝ նշելով, որ ներսիսյան դպրոցի աշակերտները դրանով էին գրաձանաչություն սովորում<sup>55</sup>: Ա. Երիցյանցը նշում է, որ Թիֆլիսի այս հրատարակությունը տպագրվել է 1825 թ.՝ 2000 տպաքանակով<sup>56</sup>:

Փաստորեն, կարող ենք պնդել, որ բողոքական քարոզիչների՝ 1828 թ. տպագրած «Առաջին կանոն Սաղմոսի» գրքույկի հրատարակության հիմքում ընկած է 1825 թ. Թիֆլիսում տպագրված նույնանուն գրքույկը: Այսկերպ բողոքական քարոզիչները ոչ միայն ապահովում էին իրենց ուսումնարանի դասագրքային պահանջի մի մասը, այլև դյուրացնում էին տպագրության արտոնություն ստանալը:

Եթե «Լեռան քարոզը» գրքույկի «անհետացումը» հետագա տասնամյակների ընթացքում ինչ-որ տեղ հասկանալի է, ապա «Առաջին կանոն Սաղմոսի» գրքույկի դեպքում դրա որևէ օրինակի (3 տպագրությունները միասին վերցրած՝ 3000 տպաքանակով) բացակայությունը Հայաստանի գրադարաններից, մեղմ ասած, առեղծվածային է: Չէ՞ որ նույնանուն գրքույկը գեռևս 1825 թ. Թիֆլիսում տպագրվել է 2000 տպաքանակով: Դրանց «անհետացումը» հնարավոր է բացատրել խիստ կիրառական լինելու և մշտապես սաների ձեռքից ձեռք անցնելու հանգամանքով:

1828 թ. Շուշիում բողոքական քարոզիչների տպագրած գրքույկների ցանկում երրորդ տեղն զբաղեցնում է «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»-ը<sup>57</sup>. տպաքանակը 500 է, գեղարվեստական հարդարանքի տեսակետից շատ պարզ է, չունի ճոխ

<sup>53</sup> АКАК, Томъ VII, 1878, с. 309.

<sup>54</sup> Թիֆլիսի այս հրատարակությունը ևս բացակայում է «Հայ գրի մատենագիտության» Բ. հատորի (1825 թ.) գանկերից (հմտ. Հ. Դավթյան, նշվ. աշխ., էջ 121-129):

<sup>55</sup> Պ. Հակոբյան, «Գ. Սունդուկյանցի հեռու՝ սաղմոսի «մեկնիչ»», էջմիածին, 1999, դեկտեմբեր, էջ 53:

<sup>56</sup> Ա. Երիցյանց, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի..., էջ 126:

<sup>57</sup> Պատմութիւն Սուրբ Գրոց: Արարեալ համառօտ հարցմամբք և պատասխանեօք, յաղագս դեռահասակ մանկանց, թարգմանեալ ի Ռուս լեզուէ ի պարոն Յարութիւն Դաբեան Զուղայեցոյ, Շուշի, 1828, 44 էջ:

անվանաթերթ, զարդագրեր, գլխատառեր, անգամ՝ հիշատակարան: Պարզ գլխազարդերով և վերջազարդերով ևս հարուստ է: Դա բավական համեստ, սակայն մաքուր տպագրություն է: Ինչպես «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքույկի, այնպես էլ առհասարակ քարոզիչների Շուշիի հետագա հրատարակությունների անվանաթերթերից բացակայում է տպարանի հիշատակությունը, ինչը տվյալ ժամանակի համար հազվագեղ երևույթ էր:

Հարցուպատասխանի կառուցվածք ունեցող «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքույկը բողոքական քարոզիչների զեկուցագրերում մշտապես հիշատակվում էր դասագրքային հրատարակությունների շարքում<sup>58</sup>: Նշենք, որ Շուշիում հրատարակված «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքույկը սույն աշխատության երրորդ տպագրությունն է: Այն առաջին անգամ տպագրվել էր 1785 թվին Ս. Պետերբուրգում<sup>59</sup>, իսկ ավելի ուշ Գաբրիել Պատկանյանի ջանքերով որոշ կրճատումներով և փոփոխություններով վերատպվել 1821 թ. Աստրախանում<sup>60</sup>: Հենց Գ. Պատկանյանի հրատարակած օրինակից էլ, համաձայն Սուրեն Շտիկյանի, այն Շուշիում նույնությամբ վերահրատարակվել է նախ 1828, ապա 1832 թվականներին<sup>61</sup>: Այդուհանդերձ, երբ համեմատում ենք 1821 թ. Աստրախանում և 1828 թ. Շուշիում տպագրված «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքույկի երկու հրատարակությունները, տեսնում ենք, որ դրանք ունեն բնագրային որոշակի տարբե-

<sup>58</sup> Ընդհանրապես, Շուշիի բողոքական ֆարգիչներն իրենց տպագրած գրքերը բաժանում էին դասագրքային հրատարակությունների և գիտական ուսումնասիրությունների (տրակտատների):

<sup>59</sup> Պատմութիւն Սուրբ Գրոց: Արարեալ համառօտ հարցմամբք և պատասխանեօք, յաղագս դեռահասակ մանկանց, թարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ ի պարոն Յարութիւնէ Դաւթեան Զուղայեցոյ, Սանկտպետրբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալդարեանցի, 1785, 68 էջ: Գրքի անվանաթերթի «կրկին հրամանա կառավարչացն բարեկարգութեանց» նշումը նշանակում է, որ այն գրաֆննվել է 1785 թ. սկսած այս տպարանում հրատարակված գրքերի անվանաթերթերի վրա հանդիպում ենք այդպիսի տեղեկությունների, իսկ 1788 թ. հրատարակված «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» երկլեզու աշխատության նույնաբովանդակ անվանաթերթերի «հրամանա կառավարչացն բարեկարգութեանց» գրության ռուսերեն հատվածում կարդում ենք՝ «Печатано съ дозволения Управы Благочиния, у Григорія Халдарова»: Խոսքը 1781 թ. Պետերբուրգում Ռուսաստանի առաջին հայկական տպարանի հիմնադիր նորոգայեցի Գրիգոր Խալդարեանցի մասին է:

<sup>60</sup> Համառոտությիւն վիպասանութեան Սուրբ Գրոց: Յօրինեալ ի ձև հարցման և պատասխանոյ՝ յօգուտ մերագնեայ համբակաց. Զոր հարկ է ամենայն ուսուցչաց հայոց լեզուի ուսուցանել աշակերտաց՝ զկնի քրիստոնէական վարդապետութեանն (թարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ), վերստին տպագրեալ սրբագրութեամբ, յԱստրախան, տպ. Մարոյ Էջմիածնի, 1821, 56 էջ: Անվանաթերթին առկա է «վերստին տպագրեալ սրբագրութեամբ ըստ հրամանի կառավարչացն հոգևոր բարեկարգութեանց» նշումը:

<sup>61</sup> Ս. Շտիկյան, Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1801-1850), Երևան, 1973, էջ 119:

րություններ: Տարբերություններ առկա են նաև հիշյալ երկու հրատարակությունների և 1785 թ. առաջին հրատարակության միջև<sup>62</sup>: Այսպես, 1828 թ. Շուշիում տպագրված «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքույկը նախորդ երկու հրատարակություններից որոշակի խմբագրումներով ընդօրինակված համադրություն է: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ բողոքական քարոզիչները ոչ միայն օգտագործել են նախորդ երկու հրատարակությունների բնագրերը, այլև դրանք խմբագրել ու սրբագրել են: Այսպիսով, բողոքական քարոզիչները, ինչպես և «Առաջին կանոն Սաղմոսի» գրքույկի հրատարակության դեպքում, ոչ միայն բավարարում էին իրենց ուսումնարանի կրթական կարիքների մի մասը, այլև դուրացնում էին ներկա հրատարակության տպագրության թույլտվությունը և դրա գործնական կիրառությունը: Ավելացնենք, որ գրքույկը Շուշիում ունեցել է երկու վերատպություն՝ 1832 թ. (1500 տպաքանակով)<sup>63</sup> և 1835 թ. (1200 տպաքանակով)<sup>64</sup>:

1828 թ. Շուշիում բողոքական քարոզիչների տպագրած չորրորդ (վերջին) գիրքը կամ գրքույկը վերնագրված է “Eine kurze Elementargrammatik der Schriftsprache” («Համառոտ տարրական քերականութիւն գրաւոր լեզուի») <sup>65</sup>, որը թեև մամուլի տակ, սակայն կիսով չափ ավարտված էր (էջերի քանակը՝ անհայտ, 700 տպաքանակով): Բացի սրանից, ցանկում նաև նշվում է, որ բողոքական քարոզիչները նույն տարում չեն հասցրել ավարտին հասցնել այս տպագրությունը: Վերջինս մեր ուսումնասիրած զեկուցագրերում, բացի խնդրո առարկա ցանկից, որևէ այլ տեղ չի հիշատակվում: Հետևաբար, մեզ անհայտ են մնում նաև գրքի նկարագրության և տպագրության մանրամասները:

Շուշիում բողոքական քարոզիչների՝ հետագայում տպագրած (1832, 1833) որոշ գրքերի վերջում հանդիպում ենք վաճառվող գրքերի՝ համառոտ վերնագրերով ցանկերի, որոնց նախորդում է «Շուշի բերդումն աւետարանական ժողովքի տան մէջն էս հետեօղ գրեանքս էլ ծախվում են» սկսվածքը: Յանկերում հիշատակված գրքերը, բացառությամբ առաջինի («Նոր կտակարան տպեալ ի

<sup>62</sup> Մասնավորապես, 1821 թ. հրատարակության առաջին գլուխը («Յաղագս էութեանն Աստուծոյ») բացակայում է ոչ միայն 1828 թ., այլև 1785 թ. տպագրություններից: Իհարկե, 1785 թ. և 1821 թ. գրքույկների նախաբանները չէին կարող կրկնվել 1828 թ. տպագրության մեջ, սակայն վերջինիս օրինակներում, նախաբանից բացի, տեղ չեն գտել նաև 1785 թ. և 1821 թ. հրատարակությունների հավելվածները: Տարբերություններից մեկն էլ երևում է վերնագրերում: Եթե առաջին և երրորդ հրատարակությունների գրքույկների վերնագրերը նույնն են («Պատմութիւն Սուրբ Գրոց...»), ապա երկրորդ հրատարակության գրքույկում որոշ չափով փոփոխված է («Համառոտութիւն վիպասանութեան Սուրբ Գրոց...»):

<sup>63</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 18, 1833, S. 473.

<sup>64</sup> *Evangelisches Missions-Magazin*, Vol. 21, 1836, S. 460.

<sup>65</sup> Սույն գրքույկը մեզ ծանոթ չէ, և ոչ էլ այդ մասին մեզ հայտնի են մատենագիտական հավելյալ տեղեկություններ, ուստի գրքի վերնագիրը գերմաներենից պայմանականորեն ենք քարգմանել:

Վենետիկ»), բողոքական քարոզիչները մեծ մասամբ տպագրել են Շուշիում, իսկ մնացածը՝ Մոսկվայում<sup>66</sup>:

«Լերան քարոզը» գրքույկի և «Համառօտ տարրական քերականութիւն գրաւոր լեզուի» գրքի հրատարակութիւնները ցանկերից բացակայում են: Հավանաբար այդ ժամանակ դրանց՝ վաճառքի համար նախատեսված օրինակներ քարոզիչների մոտ պահպանված չեն եղել: Բացի դրանից այս երկու աշխատութիւնները չեն վերահրատարակվել ի տարբերութիւն վաճառվող գրքերի ցանկերում հիշատակված «Առաջին կանոն Սաղմոսի» և «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքույկների:

Ամփոփենք. 1828 թ. Շուշիում բողոքական քարոզիչները հրատարակել են չորս գրքույկ, որոնցից ուսումնասիրողներին մինչ օրս հայտնի էր միայն «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»-ը, իսկ մյուս երեքի մասին տեղեկութիւնները բացահայտել ենք մեր հետազոտութեան արդյունքում: Փաստորեն, Շուշիում երբևէ տպագրված առաջին հրատարակութիւնը եղել է ոչ թե «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրաբար գրքույկը (1828), այլ՝ աշխարհաբարով լույս տեսած «Լերան քարոզը» (1828): Թեև սույն նորահայտ գրքույկներն «առ աչօք» (*de visu*) չենք տեսել, սակայն դրանց մասին օտարալեզու վավերագրերում եղած փաստերը որևէ կասկածի տեղիք չեն տալիս: Նման տեղեկութիւնների չենք հանդիպում հայկական սկզբնաղբյուրներում: Նպատակ ունենք շարունակել նշյալ գրքույկների բնօրինակների որոնման աշխատանքները: Մեր հարցմանը պատասխան ստացանք, որ Ավետարանական քարոզչական ընկերութեան՝ Բագելում գտնվող կենտրոնական գրադարանում այս գրքույկների օրինակներ չկան<sup>\*</sup>:

STYOPA PETOYAN

## NEW FACTS ABOUT THE FIRST BOOKS PUBLISHED IN SHUSHI

**Keywords:** Shushi, protestant missionaries, Basel Evangelical Missionary Society, Synod of Holy Etchmiadzin, first edition, printing house, booklet, censorship.

At the end of 1827, as a result of the activities of the Basel Evangelical Missionary Society, a printing house was founded in Shushi, and in 1828 Armenian

<sup>66</sup> Ցանկերում տեղ գտած գրքերի գինը, տպագրության տարեթիվը, վայրը, տպարանը բացակայում են, իսկ յուրաքանչյուր գրքի մասին տեղեկությունը հակիրճ է (վերնագիր, լեզվական բնորոշում՝ «գրաբար», «աշխարհաբար», «ի գրաբարով աշխարհաբար»):

<sup>\*</sup> Հեղինակի հաջորդ՝ «Նոր էջեր 1828-1835 թթ. Շուշիում տպագրված գրքերի պատմությունից» հոդվածում լինելու է Շուշիի 1828-1835 թթ. տպագրությունների նշգրտված եւ ծանոթագրված ցանկը – ծնթ. խմբ.:

books were published. These were the first publications throughout the territory of Karabakh.

Little is known about the first books published in Shushi; the existing information is incomplete and needs further research. The available sources allow us to speak about four books published in Shushi in 1828 (till now, scholars knew only one of them). The article touches upon the circumstances of the publication of these books and their practical use, as well as upon the details of the permission for publication and issues of censorship.

СТЁПА ПЕТОЯН

**НОВЫЕ ФАКТЫ О НАПЕЧАТАННЫХ В ШУШИ  
ПЕРВЫХ КНИГАХ**

**Ключевые слова:** Шуши, протестантские миссионеры, Базельское Евангельское миссионерское общество, Синод Святого Эчмиадзина, первое издание, типография, буклет, цензура.

В конце 1827 года в результате деятельности Базельского Евангельского миссионерского общества была основана типография в Шуши, а в 1828 году в ней были напечатаны армянские книги, ставшие первыми изданиями на всей территории Карабаха.

Мало что известно о первых книгах, напечатанных в Шуши, а имеющаяся информация неполна и требует дальнейших изысканий. Изучение источников позволяет говорить о четырех книгах, опубликованных в Шуши в 1828 году, в то время как по сей день исследователям была известна только одна из них. В статье детально анализируются обстоятельства публикации этих книг, их практическое применение, а также рассматриваются вопросы цензуры и разрешения на их издание.